

W. Robert Connor

ΘΟΥΚΥΔΙΔΗΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Παναγιώτα Δαούτη

GUTENBERG

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΕΠΙΜΕΛΗΤΗ

Καὶ ἔρως ἐνέπεσε τοῖς πᾶσιν ὁμοίως... Σπάνια θα μπορούσε το ουσιαστικό ἔρως να αιτιολογήσει μια στρατηγικής σημασίας απόφαση κάποιας υπερδύναμης. Μάλιστα ο ἔρως, ως το υποκείμενο στο ρήμα ἐμπίπτω, το οποίο υποδηλώνει το αφνίδιο, απρόσμενο, απρόβλεπτο, ανεξήγητο για τον νου και τις (ορθο)λογικές νοητικές διεργασίες, επιδρά ανεξαιρέτως και συλλήβδην στους πάντες σαν επιδημία.

Εξίσου σπάνια, σε μια διεθνή συνάντηση αναμένεται οι αντιπρόσωποι κάποιας υπερδύναμης να δικαιολογήσουν την ηγεμονική συμπεριφορά του κράτους τους, εν προκειμένω της Αθήνας, με τα ουσιαστικά δέος (και τα παρόμοια φόβος, δεινόν), τιμή (και τα παρόμοια φιλοτιμία, κλέος), πλεονεξία (και τα παρόμοια ὠφέλεια, συμφέρον, κέρδος), τα οποία μάλιστα, μαζί με τον συνοδό τους φθόνον, θα γίνονταν αποδεκτά ως οι βαθύτερες αιτίες μιας συγκεκριμένης δράσης εξωτερικής πολιτικής από άλλους διεθνείς παίκτες, τη Σπάρτη, την Κόρινθο, τις Συρακούσες.

Έχει η ιστορία σχέση με τον ἔρωτα; Επηρεάζεται η ιστορία από τον φόβον και τον επακόλουθο σεβασμό (δέος) για τη δύναμη και την ισχύ κάποιου; Αφορμάται η ιστορία από την προσωπική φιλοδοξία (τιμή, φιλοτιμία, κλέος); Ενεργοποιείται από το προσωπικό συμφέρον για απόκτηση περισσότερων (πλεονεξία), από το προσωπικό κέρδος και την προσωπική ὠφέλεια; Άραγε στις λέξεις αυτές, με τις θετικές ή αρνητικές ανάλογα με το λεκτικό τους περιβάλλον σημασιολογικές τους αποχρώσεις, κρύβονται οι βαθύτερες αιτίες που αναγκάζουν το κάθε άτομο αλλά και τις πόλεις-κράτη ως σύνολα ατόμων να δράσουν; Δηλαδή αυτές οι τρεις-τέσσερις αρχέγονες ορμές ή ένας συνδυασμός τους, αυτά τα ένστικτα της ανθρώπινης φύσης διέπουν τελικά το ιστορικό γίγνεσθαι, την πολιτική και στρατιωτική δράση για ισχύ και κυβερνούν την ιστορία;

Ερωτήσεις αυτού του είδους δεν επιδέχονται εύκολες απαντήσεις. Απεναντίας προκαλούν ακόμα περισσότερες απορίες. Ωστόσο ακριβώς αυτό επιδιώκει ο Θουκυδίδης με την αφήγηση του Πελοποννησιακού Πολέμου (431-404 π.Χ.), την οποία δεν πρόλαβε να ολοκληρώσει αφού το 8ο βιβλίο σταματά στα μέσα του 411 π.Χ. Αν και κύριο μέλημά του είναι η αφήγηση του πολέμου Αθηναίων και Λακεδαιμονίων, τον οποίο προκαλεί ο αέναος αγώνας για πολιτική ισχύ και επικράτηση, εντούτοις επιμένει ταυτόχρονα στην ανάλυσή του να αποδίδει έμμεσα την έκβαση των ιστορικών γεγονότων στις αρχέγονες ορμές και τα ένστικτα της ανθρώπινης φύσης. Ο ρεαλιστής ιστορικός φαίνεται να υποστηρίζει μέσω της αφήγησής του ότι η πολιτική δύναμη και ισχύς για κυριαρχία είναι απλώς ένας ανθρώπινος καμβάς πάνω στον οποίο τα αρχέγονα πάθη ατομικά και συλλογικά και τα ένστικτα της ανθρώπινης φύσης γράφουν την ιστορία.

Ήδη από τα ομηρικά έπη καθιερώνεται η αρχή ότι κάθε είδους ανθρώπινο κατόρθωμα, το κλέος (η φήμη και δόξα), επιτυγχάνεται εξαιτίας συγκεκριμένων έργων και λόγων, είτε ατομικών (ίδιου) είτε συλλογικών (κοινόν). Ο ανθρώπινος λόγος και η ανθρώπινη πράξη, καθώς και ο τρόπος που εκδηλώνονται κάθε φορά, είναι θεμελιακή αρχή σε όλα τα είδη λογοτεχνίας. Στην ιστοριογραφία¹ αυτή η αρχή συστηματοποιείται για πρώτη φορά από τον Ηρόδοτο, τον πατέρα της ιστορίας κατά τον Κικέρωνα,² αλλά στον Θουκυδίδη το ζεύγος λόγος-έργον και η προσωπική ή συλλογική κάθε φορά διάσταση του λόγου-έργου κατέχει ιδιαίτερη θέση. Μέσω αυτού του θεμελιακού δίπολου λόγου και έργου, ο ιστορικός προσφέρει την εις βάθος και αξεπέραστη ανάλυσή του με επίκεντρο τη διαρκή αντιπαράθεση ή ταύτιση λόγων (σχεδιασμού, σκέψεων, προθέσεων) και έργων (πράξεων, γεγονότων).

Παρά το γεγονός ότι επέκρινε τον προκάτοχό του Ηρόδοτο, κυρίως για τον ευφάνταστο και ιδιαίτερα θελκτικό τρόπο σύνθεσης των γεγονότων του παρελθόντος και των Περσικών Πολέμων, εντούτοις και ο Θουκυδίδης, ο θεμελιωτής της ιστοριογραφίας και πρόδρομος του

1. Για την ιστοριογραφία και την εξέλιξή της βλ. την εξαιρετη και διαφωτιστική μελέτη του Αντώνη Ρεγκάκου *Επινοώντας το παρελθόν. Γέννηση και ακμή της ιστοριογραφικής αφήγησης στην κλασική αρχαιότητα* (Αθήνα 2009, το κεφάλαιο για τον Θουκυδίδη και στις ηλεκτρονικές πηγές του Κέντρου Ελληνικής Γλώσσας: https://www.greek-language.gr/digitalResources/ancient_greek/encyclopedia/istoriografia/page_016.html).

2. Κικέρων, *De legibus* (*Περί των νόμων*) 1.5: Herodotum patrem historiae.

ρεαλισμού τόσο στην πολιτική όσο και στην καταγραφή του πρόσφατου παρελθόντος, δεν αντέτρεψε δραματικά όλα τα εργαλεία και τις μεθόδους του προκατόχου του. Οι δύο ιστορικοί ορίζουν διαφορετικά τι είναι το γεγονός και γι' αυτό αφηγούνται με τα δικά τους ιδιαίτερα κριτήρια τα γεγονότα (ἔργα): ο Ηρόδοτος τον πόλεμο Ελλήνων και βαρβάρων, ενώ ο Θουκυδίδης τον πόλεμο Αθηναίων και Λακεδαιμονίων. Επιλέγουν το υλικό με τελείως διαφορετικά κριτήρια: ο Ηρόδοτος περιλαμβάνει στην ερμηνεία της ιστορίας όλο τον τότε γνωστό κόσμο, τη μεταφυσική διάσταση και το θείον, τη συμβολή των γυναικών, τα μεγαλειώδη και άξια θαυμασμού έργα πολιτισμού. Ο Θουκυδίδης όμως ασχολείται με το παρελθόν μόνο όταν κατά την κρίση του αυτό επηρεάζει άμεσα ή έμμεσα το παρόν και αποσιωπά οτιδήποτε ξεφεύγει από την (ορθο)λογική ανάλυση και ερμηνεία του ιστορικού γίνεσθαι αυτού καθαυτό, το οποίο κρίνεται ως αποτέλεσμα είτε της τύχης είτε του παραλόγου.³ Ωστόσο και οι δύο καταλήγουν εξ ανάγκης στο κοινό συμπέρασμα ότι τελικά την ιστορία γράφουν η ανθρώπινη φύση και η λειτουργία της.

Και οι δύο, αν και από διαφορετική αφετηρία και με πολύ διαφορετικό τρόπο και σκοπό, συνειδητοποιούν ότι το ιστορικό γίνεσθαι λαμβάνει χώρα και εξαρτάται τελικά σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό από την ίδια την ανθρώπινη φύση σε ατομικό (ἴδιον) ή συλλογικό (κοινόν) επίπεδο. Συνεπώς, και η αφήγηση των πολεμικών κατορθωμάτων καταλήγει να είναι ένα είδος ανατομίας ή μαθηματικών σχέσεων ή ενός αλγόριθμου της λειτουργίας της ανθρώπινης φύσης. Εκφράσεις, όπως κατά τὸ ἀνθρώπινον, ἀνθρωπιή φύσις, ἕως ἂν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ἦ, επανέρχονται συχνά, για να υπογραμμίσουν και να υπενθυμίσουν ότι ελάχιστος κοινός παρονομαστής της ιστορίας παραμένει ο άνθρωπος. Πάντως, και οι δύο συμφωνούν ότι αυτή η αέναη δράση λόγων και ἔργων της ανθρώπινης φύσης, με απτά αποτελέσματα, είτε μεγαλειώδη είτε (αυτο)καταστροφικά, είναι άξια λόγου και μνημειακής καταγραφής.

Το συγκεκριμένο συμπέρασμα δεν προέκυψε τυχαία και εκ του προχείρου στις ιστορικές αφηγήσεις του Ηροδότου και του Θουκυδίδη. Και οι δύο, μελετώντας διαχρονικά ποικίλες κατηγοριοποιήσεις, διαφορές και διακρίσεις (εθνικές/φυλετικές, φύλου, γεωγραφικές, πολιτικές, πολιτειακές, θρησκευτικές, κοινωνικές, οικονομικές, στρατιωτικές, γλωσσι-

3. Ο παράλογος ως ουσιαστικοποιημένο επίθετο απαντά μόνο στον Θουκυδίδη και σημαίνει κυριολεκτικά ό,τι τοποθετείται παρά τὸν λόγον, δηλαδή δεν επιδέχεται λογική επεξεργασία, ανάλυση, γνώση και κατανόηση και συνεπώς είναι απροσδόκητο και αστάθμητο.

κές και όποιες άλλες), συνειδητοποιήσαν ότι σε περιόδους πίεσεων και κρίσεων, ατομικών και συλλογικών, και ιδιαίτερα σε περίοδο πολέμου, αυτές οι κάθε είδους κατηγοριοποιήσεις, διαφορές και διακρίσεις σπάνια παραμένουν αμετάβλητες. Και οι δύο διαπίστωσαν ότι κοινωνικές συμβάσεις και συμπεριφορές, νόμοι και θεσμοί, εθνικές ή άλλες διαφορές, κοινός νους, λογική επεξεργασία και ορθολογισμός, επιταγές του θείου και θρησκευτικές απαγορεύσεις, ιδεολογίες πολιτικές ή άλλες, κάθε είδους κανόνες, ακόμα και αυτοί που αφορούν τη γεωγραφία⁴ ή και την ίδια τη γλώσσα⁵ —όλα όσα θεωρούνται και αναγνωρίζονται ως επιτεύγματα και δείγματα πολιτισμού—, αλλοιώνονται, διαβρώνονται ή και ανατρέπονται άρδην σε συγκεκριμένες συνθήκες.

Εάν ο Ηρόδοτος περιγράφει τη σύγκρουση Ελλήνων και βαρβάρων ως αναπόφευκτη, επειδή πρόκειται για δύο διαμετρικά αντίθετες κοσμοαντιλήψεις χωρίς περιθώρια συνύπαρξης —συνύπαρξη η οποία εξ ανάγκης επέρχεται τελικά με την εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου—, με τον Θουκυδίδη η ιστορική αφήγηση αποκτά μια άλλη διάσταση πολύ πιο ανησυχητική αλλά εξίσου αποκαλυπτική. Παρά την κατηγορηματική κρίση του Αριστοτέλη στην *Ποιητική* του (1451a36-

4. Η απροσδόκητη επιτυχία στη Σαλαμίνα, με την παράτολμη απόφαση του Θεμιστοκλή και των Αθηναίων να μεταφέρουν κυριολεκτικά την πόλη στα καράβια, οδήγησε στην πεποίθηση ότι η Αττική, αν και ηπειρωτική χώρα, είναι σχεδόν ένα νησί, πεποίθηση η οποία οδήγησε στην έξυπνη στρατηγική του Περικλή τα πρώτα χρόνια του πολέμου. Αργότερα ωστόσο η πεποίθηση αυτή σύμφωνά με την αφήγηση του Θουκυδίδη κυριάρχησε στην Αθήνα, με αποτέλεσμα να οδηγήσει σε μια άλλη εξίσου παράτολμη απόφαση, την Εκστρατεία στη Σικελία, όπου το σχεδόν νησί Αθήνα αντιμετώπισε τη μεγαλύτερη πόλη ενός πραγματικού νησιού, της Σικελίας, η οποία όμως ήταν σχεδόν ηπειρωτική χώρα. Στο τέλος, οι διανοητικοί αυτοί ακροβατισμοί ναυάγησαν στη Σικελία, όπου αποκαταστάθηκαν —με δραματικό τρόπο όμως— οι όροι και τα σύνορα που θέτει η γεωγραφία και συνεπώς τα όρια της βουλευσιαρχίας στη σκέψη, τον σχεδιασμό, τη στρατηγική.

5. Τα ζητήματα της γλώσσας και των μεταμορφώσεών της ιδιαίτερα σε περίοδο κρίσεων, όπως η λοιμώδης νόσος στην Αθήνα και η στάσις στην Κέρκυρα, θεωρούνται κρίσιμα για τον Θουκυδίδη, επειδή μέσω της γλώσσας συγκροτείται ο λόγος, ένας από τους δύο πυλώνες της αφήγησής του και το μόνο εργαλείο του ανθρώπου για διάλογο, πειθώ, επικοινωνία, αφήγηση. Ο ίδιος μάλιστα, λόγω των αυστηρών κανόνων της μεθοδολογίας του για το σαφές και την ακρίβειαν, κατέβαλε φιλότιμες προσπάθειες να μεταφέρει σε γραπτό λόγο τις σκέψεις και τις ιδέες του και υπήρξε προάγγελος της έρευνας για τη γλώσσα, τα εκφραστικά της μέσα και τα όριά της, θέματα για τα οποία βλ. June W. Allison, *Word and Concept in Thucydides* (American Classical Studies 41), Ατλάντα, Τζόρτζια, 1997.

1451b32) ότι η ποίηση και όχι η ιστορία είναι πλησιέστερη στη φιλοσοφία, επειδή ασχολείται με θέματα γενικής και καθολικής ισχύος (τα καθόλου) και όχι με συγκεκριμένα γεγονότα όπως ένας πόλεμος, και οι δύο ιστορικοί δεν αποφεύγουν, αν δεν επιδιώκουν κιόλας, στην αφήγησή τους την αναγωγή από το μερικό στο γενικό και καθολικό. Ενώ και οι δύο πόλεμοι είναι πολύ συγκεκριμένοι, εντούτοις οι δύο ιστορικοί με τον τρόπο και το ύφος τους μετατρέπουν τα πολύ συγκεκριμένα γεγονότα (π.χ. τη μάχη των Θερμοπυλών ή την αποστασία της Μυτιλήνης) σε παραδειγματικές αφηγήσεις, αναδεικνύοντας κανόνες και συμπεριφορές ευρύτερης ή και καθολικής ισχύος για τα ανθρώπινα.

Μάλιστα, ο Αθηναίος Θουκυδίδης πρωτοτυπεί, όταν συνειδητά επιλέγει συγκεκριμένα επεισόδια, κάποια μάλιστα όχι καθοριστικά για την εξέλιξη του πολέμου, τα οποία μετατρέπει σε παραδειγματικές ιστορικές αφηγήσεις που ξεπερνούν τα στενά χρονολογικά τους όρια και συμφραζόμενα, όπως η λεπτομερής περιγραφή της πανδημίας του λοιμού και των συνεπειών του στην Αθήνα, ο Επιτάφιος Λόγος του Περικλή για τους Αθηναίους νεκρούς του πρώτου έτους του πολέμου, οι επιπτώσεις του εμφυλίου (στάσεως) στην Κέρκυρα, η υποταγή της Μήλου, η αποχώρηση των Αθηναίων από το λιμάνι των Συρακουσών, τα πολιτειακά και πολιτικά πειράματα με τη μετρίαν ξύγκρασιν στην Αθήνα μετά τη Σικελία. Στα ακραία και πρωτόγνωρα αυτά επεισόδια ο Θουκυδίδης αποκαλύπτει ανάγλυφα την ανησυχητική του διαπίστωση ότι ο πολιτισμός ως έργον και ως λόγος του ανθρώπου παραμένει ευάλωτος, ανίσχυρος, εύθραυστος.

Όλα τα ανθρώπινα έργα αναδεικνύουν πτυχές ενός έθνους ή μιας πόλης-κράτους και των μελών τους, πτυχές που αναδύονται αναγκαστικά σε περιόδους κρίσης, όπως ο πόλεμος —η κατεξοχήν συλλογική δράση του ανθρώπου— άμεσα συνυφασμένος με την πολιτειακή και πολιτική συγκρότηση. Αναπόφευκτα, ο Θουκυδίδης ως Αθηναίος δείχνει πολύ μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τη διακυβέρνηση της πόλης του, σε αντίθεση με τον Ηρόδοτο, ο οποίος ενδιαφέρεται γενικότερα για τη διακυβέρνηση εθνών και πόλεων-κρατών. Αν και ο 5ος αιώνας π.Χ. αποκαλείται «χρυσός», κυρίως λόγω των λαμπρών μνημείων στην Αθήνα, η κατασκευή των οποίων άρχισε εκείνη την περίοδο, αλλά και λόγω της ανεπανάληπτης πνευματικής παραγωγής,⁶ ωστόσο δεν είναι ο αιώνας

6. Ο Επιτάφιος Λόγος του Περικλή είναι ένα προγραμματικό κείμενο για το όραμα της Αθήνας, η πρώτη γραπτή ερμηνευτική απόδοση των συμβόλων και

της δημοκρατίας, όπως καθ' υπερβολήν αναφέρεται συχνά. Το δημοκρατικό πολίτευμα των Αθηναίων δεν είχε ενηλικιωθεί ακόμη. Όπως μάλιστα προκύπτει από την αφήγηση του Θουκυδίδη, η λειτουργία της δημοκρατίας καθ' όλη τη διάρκεια του 5ου αιώνα π.Χ. συνιστά ένα διαρκές και αρκετά επικίνδυνο πολιτειακό και πολιτικό πείραμα. Μετά τους Περσικούς Πολέμους οι Αθηναίοι αγωνίζονται να προσαρμόσουν το νέο τους πολίτευμα στις ανάγκες διακυβέρνησης ανάλογα με τις εξωτερικές και εσωτερικές κρίσεις που κάθε φορά καλούνται να αντιμετωπίσουν. Σύμφωνα μάλιστα με την αφήγηση του Θουκυδίδη, ο 5ος αιώνας θα ήταν πολύ διαφορετικός χωρίς την ευτυχή παρουσία στην Αθήνα του Θεμιστοκλή και λίγο αργότερα του Περικλή και του κύκλου του, δύο ηγετικών μορφών με σπάνια χαρίσματα. Οι πειραματισμοί στη διακυβέρνηση και τις πολεμικές επιχειρήσεις κυρίως του Δήμου των Αθηναίων, αλλά και της Σπάρτης και των συμμάχων τους, καταγράφονται προσεκτικά, για να τονίζουν κάθε φορά τα υπέρ και τα κατά σε επίπεδο τόσο προσώπων όσο και πόλεων-κρατών. Οι ιστορικές συνθήκες διαμορφώνουν προσωπικότητες, αλλά και τα πρόσωπα αυτά με τη σειρά τους επηρεάζουν καθοριστικά τις συνθήκες, αν δεν δημιουργούν και νέες, όπως και οι δύο ιστορικοί υπογραμμίζουν με έμφαση.

Κάθε είδους κρίσεις και κατεξοχήν ο πόλεμος επαναφέρει τον άνθρωπο ατομικά και συλλογικά σε μια έκτακτη κατάσταση, η οποία ενδέχεται να τον οδηγήσει πέραν, εκτός ή ακόμα και προ του πολιτισμού, αναγκάζοντάς τον να δράσει ακραία, σύμφωνα με την αρχέγονη φύση του, τα ορμέφυτα, το ένστικτο της επιβίωσης μέσω της φυσικής ωμής βίας.⁷

Αυτός ο τρόπον τινα αλγόριθμος της λειτουργίας της ανθρώπινης φύσης κατά τον Θουκυδίδη κυβερνά, παρακινεί σε δράση και τελικά γράφει την ιστορία. Καὶ ἔρως ἐνέπεσε τοῖς πᾶσιν ὁμοίως... Ο ἔρως, αυτή η μαγία και «τρέλα» της Εκκλησίας του Δήμου των Αθηναίων για την εκστρατεία στη Σικελία, προέκυψε σύμφωνα με τον Θουκυδίδη για τρεις συγκεκριμένους λόγους: 1) Στους γεροντότερους ο ἔρως αυτός δη-

των συμβολισμών της Ακρόπολης και του Παρθενώνα, πριν ολοκληρωθεί ακόμη η κατασκευή τους, και ταυτόχρονα μια σύνοψη των συνθηκών που απαιτούνται για να μεγαλουργήσει μια πόλη-κράτος σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δράσης. Σύνάμα όμως είναι και ένα κείμενο έντονα ειρωνικό, αφού αυτό το αξιοθαύμαστο όραμα της Αθήνας μέσα σε λίγα μόλις χρόνια θα μετατραπεί σε εφιάλτη.

7. Θουκυδίδης 3.82.2: ὁ δὲ πόλεμος, ὑφελὼν τὴν εὐπορίαν τοῦ καθ' ἡμέραν, βίαιος διδάσκαλος καὶ πρὸς τὰ παρόντα τὰς ὀργὰς τῶν πολλῶν ὁμοιοί.

μιούργησε ένα αίσθημα ασφάλειας ότι τέτοιου μεγέθους εκστρατευτικό σώμα όχι μόνο δεν διατρέχει κανέναν κίνδυνο (οὐδὲν ἂν σφαλεῖσαν), αλλά ίσως καταφέρει να ενσωματώσει στην αθηναϊκή ηγεμονία τη Σικελία. 2) Οι νεότεροι κυριεύτηκαν από πόθο (πόθω) να ταξιδέψουν και να δουν νέους τόπους, ελπίζοντας βάσιμα (εὐέλπιδες) ότι θα γυρίσουν πίσω σώοι και αβλαβεῖς. 3) Στους περισσότερους όμως, όπως και στους στρατιώτες, ο ἔρωσ αύξησε τις προσδοκίες για την άμεση απόκτηση χρημάτων (ἀργύριον) από τους μισθούς και για το ότι με την αύξηση της αθηναϊκής κυριαρχίας η μισθοδοσία τους θα διαρκούσε για πάντα (αἰδίδιον μισθοφοράν). Αυτή η σφοδρή επιθυμία (ἄγαν ἐπιθυμία) των παραπάνω ομάδων, με βάση διακριτά συμφέροντα και στόχους, οδήγησε στη συγκρότηση πλειοψηφίας στην Εκκλησία του Δήμου με προδιαγεγραμμένο το αποτέλεσμα, αφού όποιος είχε κάποιες επιφυλάξεις φοβήθηκε (δεδιώς) να καταψηφίσει, μήπως και κατηγορηθεί ότι εναντιώνεται (κακόνους τῇ πόλει) στο καλό της πόλης (6.24.3-4).

Ο ἔρωσ, αυτή η ἄγαν ἐπιθυμία, εμφανίζεται μόνο άλλη μία φορά στην αφήγηση του Θουκυδίδη ως κινητήριοις μοχλός της ανθρώπινης φύσης. Ο Αθηναίος ρήτορας Δίδωτος στη Συνέλευση της Εκκλησίας του Δήμου για την αποστασία της Μυτιλήνης, προσπαθώντας να μεταπείσει τους Αθηναίους να αλλάξουν την απόφαση για παραδειγματική εξόντωση όλων των κατοίκων του νησιού, αναλύει με παρόμοιο και εναργή τρόπο τα κίνητρα και τα στάδια λειτουργίας της ανθρώπινης φύσης (3.45.5-7): από τη στιγμή που ο ἔρωσ θα οδηγήσει στη σύλληψη και τον σχεδιασμό μιας πράξης, ακολουθεί η ελπίδα (ἐλπίς), η οποία υποβάλλει στο άτομο τη σκέψη ότι η τύχη είναι συμπαραστάτης, ενισχύοντας έτσι περαιτέρω την πράξη του, με αποτέλεσμα η ανθρώπινη φύση να μετατρέπεται σε μια ασταμάτητη μηχανή δράσης για την επίτευξη του στόχου.

Ἐρωσ, ελπίδα, τύχη, ασφάλεια, φόβος, συμφέρον, φιλοδοξία. Λέξεις σημασιολογικά ουδέτερες, αφού χρωματίζονται άλλοτε θετικά και άλλοτε αρνητικά στα εκάστοτε συμφραζόμενά τους είτε αφορούν πρόσωπα είτε πόλεις. Λέξεις οι οποίες τις περισσότερες φορές όχι μόνο δεν ταυτίζονται και δεν συνάδουν με έλλογες και (ορθο)λογικές νοητικές διεργασίες αλλά κάποτε τις υπονομεύουν κιόλας. Λέξεις οι οποίες κατά το μάλλον ή ήττον απασχολούν ολόκληρη τη λογοτεχνική παραγωγή του 5ου αιώνα π.Χ., η οποία προκαλεί μια διανοητική επανάσταση στις αντιλήψεις για τη φύση του ανθρώπου και τη σχέση του με τη φύση, με το θείον, με τη ζωή και τον θάνατο. Επική και λυρική ποίηση, τρα-

γωδία και κωμωδία, φιλοσοφία και θεολογία, ιατρική και επιστήμη συμπορεύονται και συνομιλούν με την ιστοριογραφία του Πελοποννησιακού Πολέμου, πάντοτε με κοινό παρονομαστή τον άνθρωπο ως άτομο (ἴδιον) και ως μέλος της πόλης (κοινόν).

Για την ανθρώπινη φύση και τη λειτουργία της ξεχωρίζει η τραγωδία Ἀντιγόνη του Σοφοκλή η οποία παραστάθηκε στα μέσα του 5ου αιώνα π.Χ.⁸ Ιδιαίτερα στο πρώτο τραγούδι του Χορού υμνείται η θέση του ανθρώπου στον κόσμο και η ανεπανάληπτη και μοναδική δράση της ανθρώπινης φύσης, ενώ απουσιάζει, έστω ως υπόνοια, το θεϊόν, η ανακάλυψη της φωτιάς ή κάποια άλλη αιτία ως γενεσιουργός της δράσης αυτής.⁹ Αυτός ο «ῦμνος στον άνθρωπο» μπορεί να χαρακτηριστεί «θυκυδίδειος» ως προς την (ορθο)λογική και ρεαλιστική σύνθεσή του. Σταδιακά ωστόσο, καθώς εξελίσσεται το δράμα, αναγνωρίζονται από τον Χορό στα τραγούδια του και άλλοι παράγοντες, μη (ορθο)λογικοί ή και πέραν του λόγου, με αποκορύφωμα το τραγούδι-«ῦμνος στον έρωτα» ως τον κινητήριο μοχλό κάθε δράσης των ανθρώπων, των θεών, των ζώων, της φύσης, με συνέπειες μεγαλειώδεις και γι' αυτό τραγικές.¹⁰

Αυτή τη συνοπτική καταγραφή του τρόπου με τον οποίο λειτουργεί η ανθρώπινη φύση, ως ένα εκκρεμές μεταξύ (ορθο)λογισμού και έρωτα και μεταξύ ιδίου και κοινού, αναδεικνύουν και εξειδικεύουν, ανάμεσα σε πολλούς άλλους, με το δικό τους ύφος πρώτα ο Ηρόδοτος και πολύ πιο συστηματικά και αναλυτικά, με σχεδόν μαθηματική ακρίβεια και

8. Συμεών Γρ. Σταμπούλου, *Σοφοκλέους «Αντιγόνη» και σελίδες για την «Αντιγόνη» των Friedrich Hölderlin, Søren Kierkegaard, Martin Heidegger*, μετάφραση-σημειώσεις-σχόλια, Αθήνα 2017.

9. Σοφοκλής, Ἀντιγόνη, στίχοι 332-375: πολλὰ τὰ δεινὰ κοῦδὲν ἀνθρώπου δεινότερον πέλει.

10. Σοφοκλής, Ἀντιγόνη, στίχοι 781-800: ἔρως ἀνίκατε μάχαν. Η λέξη ἔρως δεν σημαίνει μόνο την ερωτική επιθυμία αλλά και κάθε επιθυμία και πόθο, ένα είδος μανίας και «τρέλας» για κάτι, μια κατάσταση που δεν επιδέχεται (ορθο)λογική επεξεργασία και ανάλυση. Η Αντιγόνη, «ερωτευμένη» με τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις της απέναντι στα μέλη του οίκου της, αδυνατεί να συμβιβαστεί με την πόλη, και η πόλη, «ερωτευμένη» με τα καθήκοντα και τις υποχρεώσεις της απέναντι στα μέλη της, αδυνατεί να συμβιβαστεί με τον οίκο της Αντιγόνης: το θέμα της ταφής, όπως και της γέννησης και της ανατροφής, ήταν αποκλειστικό προνόμιο των γυναικών του οίκου, αλλά και ο νεκρός Πολυνείκης θα μπορούσε να είχε ταφεί εκτός των ορίων της πόλης του ως εχθρός της Θήβας, σύμφωνα με τους άγραφους νόμους του οίκου. Η πολιτικοποίηση της ταφής του νεκρού και από τον οίκο και από την πόλη αποβαίνει μοιραία και για τους δύο.

σαφήνεια, ο Θουκυδίδης. Ακριβώς αυτή την εύθραυστη και δύσκολη ισορροπία ανάμεσα στο *ἴδιον* και το *κοινόν*, ανάμεσα στον λόγο και τον *ἔρωτα* αναδεικνύει ο Περικλής για τη νεαρή δημοκρατία της Αθήνας, όταν στον Επιτάφιο Λόγο του Θουκυδίδη παρακινεί τους συμπολίτες του, κάθε μέρα που βλέπουν τα επιτεύγματα της δύναμης και της ισχύος της Αθήνας, να ερωτεύονται την πόλη τους και να γίνονται εραστές της.¹¹ Μόνο έτσι επιτυγχάνεται η πολυπόθητη ισορροπία στη νεαρή δημοκρατία ανάμεσα στο *ἴδιον* και το *κοινόν*, ανάμεσα στον (ορθο)λογισμό και τον *ἔρωτα*, και υπό προϋποθέσεις, ἔστω και προσωρινά, μεγαλουργεί η πόλη.

Πιστός στη μεθοδολογία που ο ίδιος εφάρμοσε για πρώτη φορά, θεμελιώνοντας έτσι ταυτόχρονα και την επιστημονική αλλά και τη λογοτεχνική διάσταση της ιστορίας, ο Θουκυδίδης ενδιαφέρεται πρωτίστως να «εκπαιδεύσει» στην ερμηνεία του ιστορικού γίγνεσθαι τον αναγνώστη όχι μόνο της εποχής του αλλά και τον εκάστοτε μελλοντικό αναγνώστη *ἐς αἰεί*, όπως δηλώνει χωρίς περιστροφές ή μετριοφροσύνη. Είχε πλήρη επίγνωση για το εύρος και το βάθος της ανάλυσής του και συνεπώς και για τη χρησιμότητα που προσφέρει το έργο του σε όποιον ανατρέξει σ' αυτό και μοχθήσει να το κατανοήσει, υπό τον όρο βέβαια ότι η ανθρώπινη φύση παραμένει αυτή που είναι ή παραπλήσια. Πίσω από τη φράση *ἔως ἂν ἡ αὐτὴ φύσις ἀνθρώπων ἦ* (3.82.2) υποφώσκει η *ἐλπίς* του ανθρώπου Θουκυδίδη, ἔστω και αμυδρή, μολονότι στην αφήγησή του η *ἐλπίς* έχει πάντοτε ολέθρια αποτελέσματα: *ἐλπίζει* δηλαδή ο ιστορικός ότι ενδεχομένως η ανθρώπινη φύση έχει περιθώρια εξέλιξης ή και αλλαγής, μαθαίνοντας από τα παθήματά της κάποια από τα οποία αφηγείται ο ίδιος. Πρόκειται για την ίδια λέξη η οποία προσωποποιημένη παρέμεινε μόνη στο πιθάρι της Πανδώρας, της γυναίκας του Επιμηθέα, ως ένα από τα δώρα του Δία στον άνθρωπο.¹² Μια λέξη σχεδόν μαγική,

11. Θουκυδίδης 2.43.1: *τὴν τῆς πόλεως δύναμιν καθ' ἡμέραν ἔργω θεωμῆνους καὶ ἔραστὰς γιγνομένους αὐτῆς*. Η λέξη *ἔραστής* εμφανίζεται άλλη μία φορά στην αφήγησή του Θουκυδίδη για την κατάλυση της τυραννίας στην Αθήνα, η οποία *ἔλαβε χώρα δι' ἔρωτικὴν ξυντυχίαν* (6.54.1) και *δι' ἔρωτικὴν λύπην* (6.59.1). Για τα «ιδιωτικά και δημόσια ερωτικά» στον Θουκυδίδη βλ. το Έκτο Κεφάλαιο του Connor και τη συζήτηση της Allison, *ό.π.*, σσμ. 5, 82 και 182-185. Ο Πλάτων τον 4ο αιώνα π.Χ. θα αφιερώσει ολόκληρο διάλογο, το *Συμπόσιον*, στο θέμα *ἔρωτος* ως την κινητήρια δύναμη για το κάθε είδους καλόν.

12. Ησίοδος, *Ἔργα καὶ Ἡμέραι* 96-99. Η λέξη *ἐλπίς* παραμένει αμείσημη μέχρι τα κείμενα της *Καινῆς Διαθήκης*, κυρίως τις *Επιστολές* του Αποστόλου

γιατί επιτρέπει στον κάθε άνθρωπο να λησμονεί πολύ γρήγορα τα πάντα, κυρίως όμως το γεγονός ότι, είτε από έρωτα είτε από φιλοδοξία είτε από πλεονεξία είτε από δέος είτε από φθόνον, δεν θα καταφέρει ποτέ να υπερβεί την προδιαγεγραμμένη θνητή του φύση, όσο και να ελπίζει για την αθανασία. Και ευτυχώς, γιατί διαφορετικά, έχοντας διαρκώς στον νου του την επίγνωση της θνητότητας, δεν θα μπορούσε να είναι άνθρωπος.

* * *

Απορίες, ερωτήσεις, ερμηνείες, τέτοιες και άλλες παρόμοιες που έχει κάθε αναγνώστης και εραστής του λόγου, κατέγραψε και ανέλυσε φιλότιμα ο W. Robert Connor, ομότιμος καθηγητής των Πανεπιστημίων Princeton και Duke και —μεταξύ πολλών άλλων σημαντικότητας διακρίσεων του— πρόεδρος της Αμερικανικής Εταιρείας Φιλολόγων το 1987-88 (<https://www.wrobertconnor.com/>). Η γνωστή στη φιλολογία προσέγγιση του «προσεκτικού αναγνώστη» με την εκ του σύνεγγυς ανάγνωση οδήγησε τον Connor στη συγγραφή του βιβλίου *Θουκυδίδης*, το οποίο ακολουθεί τα χνάρια κυρίως της Jacqueline de Romilly αλλά και του John H. Finley.

Πρόκειται για ουσιαστική συμβολή στις θουκυδίδειες σπουδές, η οποία από το 1984 και εξής παραμένει βιβλίο αναφοράς για το έργο του Αθηναίου ιστορικού, καθώς προσφέρει μια πολύ προσεκτική και κατατοπιστική ανάγνωση ενός ιδιαίτερα απαιτητικού κειμένου. Βαθύς γνώστης της ελληνικής γλώσσας και λογοτεχνίας και με ιδιαίτερη ευαισθησία στο μοναδικό και γι' αυτό δύσκολο ύφος του Θουκυδίδη, ο Connor αναλύει όλες τις μικρές και μεγάλες ενότητες του κάθε βιβλίου διαδοχικά, τη μία μετά την άλλη. Με τον τρόπο αυτό αναδεικνύει κάθε φορά την εξέλιξη της αφήγησης, καθώς αυτή παρακολουθεί την εξέλιξη του πολέμου, την εστίαση και τη σημασία που προσδίδει ο ιστορικός στην κάθε ενότητα, τον τρόπο με τον οποίο το κάθε βιβλίο συμπληρώνει το προηγούμενο και ανοίγει νέους δρόμους για την κατανόηση όχι μόνο των προηγούμενων αλλά και των επόμενων βιβλίων. Παρά τις επιμέρους αντιρρήσεις ή διαφωνίες, η πρόταση του Connor για την ανάγνωση

Παύλου, όπου ως έλπις για τη μέλλουσα αθανασία αποκτά τη θετική της σημασία, η οποία και επικράτησε τελικά στη νεοελληνική. Ωστόσο στο *Σύμβολο της Πίστewος* οι Πατέρες της Εκκλησίας επέλεξαν το ρήμα προσδοκῶ και όχι το ἐλπίζω.

ση του Θουκυδίδη είναι διαφωτιστική και δελεαστική, χωρίς ωστόσο να είναι και οριστική. Άλλωστε και η ιστορική αφήγηση του Θουκυδίδη δεν είναι οριστική, αφού δεν προσφέρει εύκολες συνταγές και απαντήσεις αλλά δεδομένα που πιστοποιούν τη διαρκή κίνησιν και την αλλαγή και προκαλούν την περαιτέρω έρευνα και τη διαρκή επαγρύπνηση του αναγνώστη. Ενώ ελάχιστες πληροφορίες είναι γνωστές για τον Αθηναίο ιστορικό Θουκυδίδη, μέσω της επίπονης μελέτης του κειμένου αποκαλύπτεται κατά τον Connor ο τρόπος με τον οποίο λειτούργησε η σκέψη του ιστορικού για να συνθέσει την ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου. Μέσω της διεισδυτικής ματιάς του Connor ως προσεκτικού αναγνώστη προβάλλει ο κόσμος της αφήγησης του Θουκυδίδη ως ιστορικού —έστω κι αν ο ίδιος επέλεξε τη λέξη συγγραφή για το έργο του— με την αρχαία σημασία της λέξης *ἴστωρ* (> *ἰστορεῖν*): του διεισδυτικού ερευνητή και μελετητή, ο οποίος, παρατηρώντας, εξετάζοντας και γνωρίζοντας πολύ καλά το παρελθόν και το παρόν, καταγράφει με ευθυκρισία και ειλικρίνεια τη γνώμη του δημόσια, θεμελιώνοντας με σαφείς κανόνες το νέο, ταυτόχρονα επιστημονικό και λογοτεχνικό, είδος της ιστοριογραφίας.

* * *

Χωρίς τη σταθερή, επίμονη και διαρκή υπόμνηση του Κώστα Δαρδανού και χωρίς την επιδέξια και υποδειγματική μεταφορά στα νεοελληνικά από την Παναγιώτα Δαούτη ενός δύσκολου αγγλικού κειμένου και την επιμέλεια της Αρετής Μπουκάλια, το παρόν βιβλίο θα παρέμενε ευσεβής πόθος. Έχει παρατηρηθεί ότι όσοι εντρυφούν στο κείμενο του Θουκυδίδη αργά ή γρήγορα παρασύρονται από το ιδιαίτερα πυκνό και γι' αυτό πολλές φορές δυσνόητο ύφος του και ανεπαίσθητα ή συνειδητά το μιμούνται όταν το αποδίδουν στη μητρική τους γλώσσα. Στην προσεκτική δουλειά της Παναγιώτας Δαούτη και της Αρετής Μπουκάλια και στην καθοριστική συμβολή του Κώστα Δαρδανού και του Γιάννη Μαμάη οφείλονται ευχαριστίες για το παρόν βιβλίο το οποίο καλύπτει ένα ουσιαστικό κενό στην ελληνική βιβλιογραφία.

Σέρβια, Δεκέμβριος 2021

Γιάννης Ζ. Τζιφόπουλος